

In de ban van de ziel

L. Bouman (1869-1936) en het ontstaan van de 'psychologische' psychiatrie

door J.A. van Belzen en R.H.J. ter Meulen

Samenvatting

Ondanks het erkende succes groeide aan het eind van de vorige eeuw de ontevredenheid met de anatomisch-fysiologische benadering in de psychiatrie, onder andere in christelijke kring. Het artikel volgt de gereformeerde hoogleraar Bouman (1869-1936) op zijn zoektocht naar de 'ziel' in de psychiatrie. Omdat ziel en lichaam fundamenteel van elkaar verschillen, moest volgens Bouman de wetenschap die het psychische onderzoekt ook van andere aard zijn dan de natuurwetenschappelijke psychiatrie. De psychoanalyse was volgens hem geen echte psychologie: zij bleef mechanistisch en zocht naar causale verklaringen. Hij voelde zich theoretisch meer aangetrokken tot de fenomenologie van Jaspers die hij verbond met het personalisme van Stern en de totaliteitsconceptie van Goldstein. Ondertussen werd de 'psychologische' psychiatrie in Nederland bestreden door C. Winkler. In 1925 probeerde de faculteit diens leerstoel in de psychiatrie en neurologie te behouden voor de anatomisch-fysiologische richting. De minister echter (een geloofsgenoot van Bouman) wenste de 'psychologische' richting te bevorderen en benoemde Bouman als opvolger van Winkler. Het artikel concludeert dat in Nederland onder anderen dank zij Bouman een nieuwe, psychologische benadering ingang vond, die de oudere, natuurwetenschappelijke psychiatrie echter niet verving maar aanvulde. De fenomenologie lijkt hierbij een grotere rol gespeeld te hebben dan de psychoanalyse.

Inleiding

In 1861 berichtte Pierre Paul Broca (1824-1880), hoogleraar in de geneeskunde te Parijs en chirurg aan het Hôpital de Bicêtre, dat voor de motoriek van de spraak een bepaalde plek op de grote hersenschors verantwoordelijk was (Broca 1861). Op basis van deze ontdekking concludeerde Broca dat de afasie begrepen kon worden als het gevolg van het wegvallen van deze hersenfunctie ten gevolge van anatomische beschadiging van een bepaalde locatie. Broca's ontdekking stond aan de wieg van een op de anatomie gebaseerde, lokaliserende benadering in de psychiatrie, waarin geestesstoornissen werden opgevat als het gevolg van nauw omschreven laesies in de hersenen. Wanneer eenmaal alle psychische functies in de hersenen waren gelokaliseerd en in

hun reflexmatige samenhang begrepen, zou het probleem van de krankzinnigheid eindelijk zijn opgelost: elke vorm van geestesziekte zou dan tot het wegvallen van een of andere hersenfunctie kunnen worden teruggebracht (Meynert 1884).

Psychiatrie als wetenschap van de (zieke) ziel

De aldus geïnspireerde medische benadering maakte eind vorige eeuw grote vorderingen. Zij vond haar bekroning in de nosologie van Kraepelin, waarin het ontstaan van geestesziekte werd verklaard vanuit een organische storing en het verder verloop in puur fysicalistische termen werd geformuleerd (Kraepelin 1883). De eenzijdigheid van deze benadering stuitte echter geleidelijk op steeds grotere weerstand; men ging haar zelfs 'Psychiatrie ohne Seele' noemen. Met name in christelijke kring kon niet begrepen worden waarom de psychiatrie bleef stilstaan bij het materieel substraat en geen aandacht besteedde aan de ziel, die toch als de grondslag van het psychisch functioneren moest worden beschouwd. Volgens de vertegenwoordigers van de natuurwetenschappelijke psychiatrie echter hoorde de vraag naar de ziel in de wetenschap niet thuis. Als natuurwetenschappers onderzochten zij de ziel alleen in zoverre deze zich manifesteerde in haar materiële werkzaamheid, waarbij verdere speculaties over haar bestaan werden overgelaten aan de theologie en de metafysiek (Ter Meulen en Widdershoven-Heerding 1985). Dit *methodologisch materialisme* werd door R. von Krafft Ebing (1840-1903) als volgt verwoord: 'Der heutigen Psychiatrie als Naturwissenschaft mit empirischer Forschungsmethode liegt der Streit über das Wesen der Seele vollkommen ferne. Für sie ist dieses Wort nur der Inbegriff der psychischen Funktionen in der Zeitdauer individueller Existenz' (1893⁵, p. 1).

In christelijke kring nam men met deze oplossing echter geen genoegen. In Nederland deden de gereformeerden een poging de psychiatrie te herkerstenen. Na de oprichting van de (gereformeerde) Vrije Universiteit in 1880 werden al snel initiatieven ontplooid tot de oprichting van een leerstoel in de psychiatrie als startpunt voor een eigen medische faculteit. Tot de oprichting van zo'n leerstoel werd vooral aangedrongen door de in 1884 opgerichte *Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken in Nederland*. Deze had voor de door haar gestichte psychiatrische inrichtingen dringend behoefte aan christelijk gevormde artsen in plaats van de 'materialistisch geïndoctrineerden' die door de rijksuniversiteiten werden afgeleverd.

Als resultaat van deze inspanningen werd in 1907 aan de Vrije Universiteit Leendert Bouman benoemd tot hoogleraar in de theoretische biologie, neurologie en psychiatrie. Bouman had geneeskunde gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam en was daar gepromoveerd op een chirurgisch onderwerp. In februari 1895 was hij benoemd tot

geneesheer aan het door de genoemde *Vereeniging* opgerichte krankzinnigengesticht Bloemendaal te Loosduinen. Door zijn wetenschappelijke ambities leek Bouman al spoedig de aangewezen persoon om een 'christelijke' psychiatrie uit te werken.

In zijn inaugurele rede aan de Vrije Universiteit ging Bouman uitvoerig in op de wijze waarop de psychiatrie onderdeel werd van de hersenpathologie en hoe zij vervolgens hoe langer hoe meer in het teken van het materialisme kwam te staan. De ontwikkelingen in de hersen-anatomie en -fysiologie en de aanvullingen daarop vanuit het histologisch en bacteriologisch onderzoek werden door hem positief gewaardeerd. Niettemin had Bouman grote twijfels over de manier waarop men probeerde psychische toestanden te verklaren vanuit veranderingen in de hersenen: 'Het denkbeeld, dat men dan alleen wetenschappelijk psychiater kan zijn, als men op anatomisch gebied voldoende thuis is, moet geëcarteerd worden. Dat iemand als Kraepelin, die zoveel gedaan heeft voor de ontwikkeling der klinische psychiatrie, geen enkele anatomische studie publiceerde, geeft in dit opzicht te denken' (1907, p. 14).

Bouman onderkende de bezwaren van degenen die – omwille van de wetenschappelijkheid van de psychiatrie – uitspraken over de psyche en psychische factoren reserveerden voor de metafysica. Toch kon hij zich met dit methodologisch materialisme maar moeilijk verenigen: 'De anatomie, chemie, en bacteriologie, ook de endogene factoren, die men in de heredititeit wil aannemen, kunnen echter alleen verklaringen geven op anatomisch, fysiologisch of biologisch gebied, maar zijn machteloos voor het geven van een wetenschappelijk inzicht op psychisch gebied. Zij fungeren alleen als hulpwetenschappen' (1907, p. 18).

Psychopathologisch onderzoek naar de samenhang tussen abnormaal en normaal psychisch leven was volgens de kersverse hoogleraar van groot belang voor een toekomstige, meer psychologische psychiatrie. Bij de opening van de universitaire *Valeriuskliniek* in 1910 kwam Bouman hierop terug: 'Zijn er enerzijds min of meer geleidelijke overgangen van het normale naar het abnormale zieleleven, anderzijds zijn er niet weinig organische hersenaandoeningen die met psychische stoornissen gepaard gaan. Vergen de eerste toestanden een grondige kennis van de psychologie, de tweede eisen de studie van hersenanatomie, -fysiologie en pathologie. Het is dan met name voor de eerstgenoemde toestanden, dat we onze positie afbakenen tegenover hen, die voor een 'Psychologie ohne Seele' pleiten door aan te nemen, dat God lichaam en ziel beide geschapen heeft en dat de mens een bijzondere plaats inneemt door zijn onsterfelijke ziel' (1910, p. 119).

Bouman en de psychoanalyse

In de psychiatrie en psychologie waren volgens Bouman verschillende

stromingen ontstaan die een reactie vormden op de mechanische reductie van het bewustzijn. Zo verwelkomde hij in zijn inaugurele rede — als een van de eersten in Nederland — de psychoanalyse, zij het met de nodige reserves. Bouman erkende, dat Freud en zijn medestanders 'veel praktische mensenkennis' bezaten, maar de duidingen en hypothesen waarvan zij gebruik maakten waren hem té hypothetisch en te 'subjectivistisch' (1907, p. 26). Afgezien van dit gebrek aan wetenschappelijkheid had Bouman ten aanzien van de psychoanalyse een nog belangrijker bezwaar, namelijk de miskenning van de rol van de ziel of een andere psychische instantie als organisator van het psychisch gebeuren: 'De complexen leiden een min of meer zelfstandig bestaan; het zijn kleine "Sekundärseelen, die ihre eigenen affektiven Wurzeln im Körper haben, mittels deren sie immer wach bleiben"'. Het is juist de taak der psychoanalyse deze complexen op te vangen, zonder dat het ik daartegen iets kan doen. De activiteit der ziel wordt op deze wijze geheel op de achtergrond geschoven. Aan het bewustzijn als eenheid kan daarbij onmogelijk worden vastgehouden' (1907, p. 27). Ook in latere voordrachten (1912; 1918a; 1922) bleef Bouman gereserveerd ten opzichte van de psychoanalyse. Hij waardeerde de manier waarop Freud probeerde symbolen en dromen te begrijpen, maar dit was naar zijn idee uiteindelijk een 'schijnbegrijpen'. Freud maakte de fout alles als 'causal bedingt' voor te stellen: 'De causaliteit kan men wel als onbegrensd denken, maar de begrijpelijkheid kan nooit onbegrensd zijn. Graaf maar door, zo meent Freud, en we komen wel tot de begrijpelijke relaties. Alles is psychisch gedetermineerd en men is niet ver genoeg, wanneer men nog niet het stadium bereikt heeft, dat de determinering zinvol is geworden' (1918a, p. 27).

Ondanks deze terughoudendheid bleef Bouman de ontwikkeling der psychoanalyse kritisch volgen. Hij werd zelfs lid van de psychoanalytische vereniging en schreef meermaals over de psychoanalyse en aanverwante onderwerpen. Het negeren van de psychoanalyse achtte hij 'ongeoorloofd of zelfs schadelijk' (1912, p. 346). De feiten die Freud beschrijft zijn echte feiten, aldus Bouman. Maar het zijn psychologische feiten en zij dienen dan ook als zodanig te worden 'begrepen' en niet natuurwetenschappelijk 'verklaard'. Bouman was ervan overtuigd, dat het psychische van fundamenteel andere orde is dan het lichamelijke en dat een wetenschap die het psychische wil onderzoeken daarom verschillend moet zijn van een natuurwetenschappelijke benadering. Dit was in de psychoanalyse en zeker in de versie van Freud niet het geval: 'Ook voor hem [Freud] is het streven naar causale verklaring steeds weer bemerkbaar, hij is de associatiepsycholoog, die gaarne concessies doet, wanneer het maar bevorderlijk kan zijn aan de mechanistische beschouwingen' (1922, p. 51).

De Aktpsychologie van Külpe

Meer heil verwachtte Bouman daarentegen van enkele nieuwe benaderingen in de experimentele psychologie, onder andere van de zogenaamde *Aktpsychologie* van de Duitse psycholoog Oswald Külpe (1862-1915) en zijn Würzburger Schule. Begin deze eeuw was Külpe zich gaan bezighouden met de experimentele studie naar hogere bewustzijnsprocessen, zoals denken, willen en oordelen. Deze processen die ter onderscheiding van de bewustzijnsinhouden bewustzijnsfuncties of *Akte* werden genoemd, werden door Külpe en zijn leerlingen door middel van introspectie onderzocht. Uit deze experimenten was gebleken, dat denken en oordelen gestuurd worden door 'beeldloze' en ten dele onbewuste processen, ook wel *determinerende tendensen* genoemd (Ach 1905). De experimentele onderzoeken naar de determinerende tendensen hadden volgens Bouman duidelijk gemaakt, dat het zieleleven geen 'mozaïekstructuur' vertoont, maar dat het bewustzijn actief sturend optreedt in de verschillende psychische processen.

In 1916 noemde Bouman de Aktpsychologie van groot belang voor de psychopathologie, met name voor het onderzoek van de psychose, omdat juist daar een storing optreedt van de hogere psychische functies. De experimenten van de Würzburgerschool hadden volgens Bouman aangetoond, dat de verklaringen van de mechanistische associatiepsychologie onvoldoende waren. De 'moderne psychologie' was gaan inzien, 'dat de *activiteit* tot *hoofdzaak*, de receptiviteit en het mechanisme der voorstellingen tot *bijzaak* is geworden, dat met andere woorden de mechanistische psychologie haar grote invloed heeft ingeboet' (1916, p. 9-10). Met nauwelijks verholen vreugde voegde hij daaraan toe: 'de weg naar de eigenlijke, innerlijke wereld is weer geopend, en het is niet meer een "Psychologie ohne Seele" ..., niet meer een ik als een mystieke kracht, ook niet "het denkt", maar ik denk en ten slotte ook geen automatisch komen en gaan der voorstellingen, geregeld door de associatiewetten' (1916, p. 36).

De fenomenologie van Jaspers

Volgens Bouman ontstonden er steeds meer nieuwe methoden om op wetenschappelijke wijze het psychische als autonome realiteit te onderzoeken. Want dat was Bouman gaandeweg steeds duidelijker geworden: als het psychische een domein is van een geheel andere zijnsorde dan dat waar de natuurwetenschappen aanspraak op maken, dan moeten voor dit domein nieuwe methoden ontwikkeld worden, die de toets der wetenschappelijkheid kunnen doorstaan zonder te vervallen tot een natuurwetenschappelijke methodologie. Het experimentele onderzoek in de 'nieuwere' psychologie bood hiervoor geen voldoende garantie. In wezen behoorde deze psychologie volgens Bou-

man nog steeds tot de fysiologie, ook al deed zij nog zoveel recht aan de zelfwerkzaamheid van het bewustzijn (1910, p. 119).

Een benadering die wel voldeed aan de door Bouman gestelde criteria was de zogenaamde 'verstehende' psychiatrie, zoals die in navolging van Wilhelm Dilthey (1833-1911) was ontwikkeld door de Duitse psychiater Karl Jaspers (1883-1969). In 1914 werd diens *Allgemeine Psychopathologie* (1913) door Bouman in Nederland geïntroduceerd. Jaspers (en Dilthey) hadden volgens hem goed begrepen, dat, om de mens in zijn innerlijk wezen te leren kennen, vooral aandacht moest worden geschonken aan de 'begrijpelijke relaties', waarbij voorbijgegaan werd aan elke poging tot natuurwetenschappelijke kwantificering. In 1918 kwam Bouman terug op het werk van Jaspers. Voor de psychologie, zo stelde hij toen, is het ideaal van de natuurwetenschappen nooit te bereiken: 'Het psychische, dat naar zijn aard altijd kwalitatief blijft, kan nooit de kwantificering der processen nastreven, principieel is dit onmogelijk zonder het eigenlijk, namelijk het psychisch onderzoeksobject te verliezen' (1918, p. 9). In plaats van op 'causale' wijze, diende men het psychische op begrijpelijke of zoals Jaspers het noemde 'genetische' wijze te verstaan: 'Het psychische komt uit het psychische op voor mij begrijpelijke wijze. Wanneer ik iemand in toorn zie, dan ga ik mij afvragen, hoe deze psychische toestand is voortgekomen uit een anderen toestand, wat er gebeurd is, wat er aan voorafgegaan is, waardoor we dus zijn toorn kunnen verklaren. We ... begrijpen hoe deze psychische toestand uit een andere is voortgekomen. Misschien is het nog beter het zoo uit te drukken, we voelen in, mee met den psychischen toestand van de anderen' (1918a, p. 10).

De begrijpende benadering heeft volgens Bouman haar fundament in zichzelf: 'de begrijpende psychologie wordt opgebouwd uit het doorleven van een onmiddellijke evidentie, die niet nader te herleiden is en die niet op een andere evidentie kan gegrondvest worden. ... Zij heeft hare overtuigingskracht in zichzelf. Door de begrijpende psychologie wordt de erkenning van deze evidentie vooropgesteld, evenals bij de natuurwetenschappen de erkenning van de realiteit der waarneming en van de causaliteit. De vraag naar de psychologische genese der waarneming of der evidentie staat buiten de methodologie, zooals de genese der waarneming of der evidentie in de overtuiging van een causaal-verband buiten het onderzoek over de vooropstellingen der natuurwetenschappen ligt' (1918a, p. 16). Bij het zoeken naar de begrijpelijke relaties dient de psychologie de causale verklaringswijze niet uit het oog te verliezen: 'De causale relaties en de begrijpelijke relaties staan naast elkaar, hebben beide recht van bestaan en zoo kunnen zowel de causaal verklarende als de begrijpende psychologen beiden de psychologie en de psychopathologie vooruitbrengen ... de fouten komen eerst dan, wanneer de richtingen van onderzoek elkaar willen remplaceeren en verkeerdelijk uit het eene gebied in het andere iets willen overbrengen' (1918a, p. 15).

Het 'doelgerichte ik'

De 'verstehende' benadering van Jaspers sloot volgens Bouman goed aan bij het personalisme van de Duitse psycholoog William Stern (1871-1938). Volgens Bouman ging Sterns personalisme verder dan de 'verstehende' psychologie, in zoverre het aan de psychische akten een hoger 'eenheidsprincipe' ten grondslag legde. Achter de psychische akten nam hij met Stern het bestaan aan van disposities, die in hun teleologische bepaaldheid weer uitstralingen vormden van 'een enkele en eenheid vormende gronddispositie, de ik-dispositie' (1918b, p. 59). Het is dit *doelgerichte* Ik, waaraan de verschillende disposities hun 'Einheitlichkeit' ontlelen. Het Ik vormt geen afzonderlijke dispositie: 'het ik is zijn, is substantie, niet in den zin van het starre eenvoudige zieleling, veeleer in den zin van de unitas multiplex, die de levende volheid van al het psychische in het na elkander, insluit en dienstbaar maakt aan hare doeleinden' (1918b, p. 60-61).

Met de introductie van de doelgerichte persoon in de psychologie komt de begrijpelijkheid of zinvolheid der psychische verschijnselen scherper in beeld: '... het begrip "zin" beteekent ... een betrekking tot de doeleinden der persoonlijkheid als een geheel en kan ... nooit afgeleid worden uit het verschijnsel zelf' (1918b, p. 57). Daarmee wordt het doel van de 'verstehende' psychologie het begrijpen van de persoonlijkheid als kern en 'einheitlich' werkende, doelgerichte oorzaak van het psychisch gebeuren. En wat geldt voor de psychologie geldt ook voor de psychopathologie: ook in de psychoses blijft de persoonlijkheid aan het werk, maar zij kan daarin niet tot 'adequate uiting' komen (1924, p. 29). De ontwikkeling van een pathologische persoonlijkheid komt 'uit de oorspronkelijk bekende persoonlijkheid op begrijpelijke wijze tot stand. ... Hier spreekt men terecht van de psychologische structuur der psychosen' (1924, p. 28).

Wanneer de psychische verschijnselen begrepen worden vanuit de doeleinden van het individu, komt ook het dualisme tussen lichaam en ziel te vervallen: zowel de psychische akten als de fysische gebeurtenissen staan in dienst van en ontlelen hun eenheid aan het doelstrevende Ik. In navolging van Stern sprak Bouman van de *psychofysische neutraliteit* van de psychische en fysische verschijnselen. Bouman probeerde dit te verduidelijken aan de hand van het door Stern gegeven voorbeeld van de schrijfact: 'In het doelverband van den akt, bij het neerschrijven van den zin, behooren even zoogoed de psychische verschijnselen der woordvoorstellingen, gedachten, spanningsgevoelens, als de fysische verschijnselen der hersenprocessen en der eigenlijke schrijfbewegingen. Verkeerd zou het echter zijn, daarom van "twee" akten te spreken, den psychischen denkakt en den fysischen schrijfact. Deze kunnen soms gescheiden functioneeren, maar ze kunnen anderzijds een werkelijke eenheid vormen, want de eenheid van den akt is niet bepaald door de gelijksoortigheid der verschijnselen, die er

aan deelnemen, maar door de eenheid der determineerende doelstrekking. Volgens deze beschouwing mag ook een uitwendige wilsbehandeling ook niet meer in oneigenlijken zin als psychische of fysische akt gerubriceerd worden, zij is *psychophysisch neutraal*' (1918b, p. 62, 63).

Der Abbau der Gesamtfunktion

Het personalisme van Stern werd door Bouman naderhand verbonden met de conceptie van de totaliteit, zoals die vooral was uitgewerkt door de Duitse neuroloog Kurt Goldstein (1878-1965). De psychische en fysische functies werden door Goldstein begrepen als onderdelen van een organismisch geheel, dat op functionele wijze in evenwicht probeert te komen met de omgeving (Goldstein 1934). Bouman nam deze gedachte over en stelde, dat de totaliteit gezien moest worden als uitdrukking van de persoonlijkheid, die als een centrale 'wilsfactor' het psychofysisch leven tot eenheid brengt. Ook in de psychose blijft de persoonlijkheid aan het werk: er is alleen een verschuiving opgetreden in haar ontwikkeling waardoor zij op een meer primitieve trap is gaan functioneren. In zijn diëtrede van 1924 lichtte Bouman aan de hand van verschillende voorbeelden toe, hoe bij de verschillende stoornissen (hysterie, schizofrenie) de persoonlijkheid als centrale factor in tact blijft: 'Een psychose, door materiële, somatische e.a. invloeden ontstaan, behoeft geen algeheele uitschakeling der persoonlijkheid te geven, maar men vindt ook daarbij in het ziektebeeld een uiting der persoonlijkheid voor den dag komen'. Op dit 'centraal psychische' krijgt de neurologie geen vat: zij kan het psychische alleen in zijn 'periphere sfeer' toelichten. Binnen het psychopathologisch onderzoek dient dan ook naast het neurologisch ook het psychologisch onderzoek een belangrijke plaats in te nemen. Sterker nog: zijn eigen onderzoek naar de afasie had hem in de mening gestaafd, 'dat we eerst een stoornis psychologisch moeten begrepen hebben en daarna pas aan de anatomische vragen der lokalisatie mogen beginnen' (1924, p. 24-25).

In zijn inaugurele rede te Utrecht in 1925 bracht Bouman de gedachte van de totaliteit in tegen de lokalisatieleer die sinds het 'spraakmakende' onderzoek van Broca de neurologie (en psychiatrie) had overheerst. Volgens Bouman was de lokalisatieleer binnen het hersenanaatomisch onderzoek op steeds grotere problemen gestuit. Zo zou het uitvallen van bepaalde gedeelten van de hersenen, geen welomschreven en eenduidige klinische beelden tot gevolg hebben, maar aanleiding geven tot verschillende symptomen, afhankelijk van de (lichamelijke en psychische) individualiteit van de patiënt. De werking van de hersenen diende volgens Bouman dan ook niet begrepen te worden als een mechanisch verband tussen verschillende delen, maar als een functionele eenheid. De afzonderlijke functies (en de storingen daarin) moeten worden gezien als een uiting van een algemene functie, name-

lijk aanpassing aan de omgeving. De hersensfeer blijkt daarbij te fungeren als een noodzakelijke voorwaarde voor de algemene functie en daarmee van alle daar van afgeleide specifieke functies. Treedt er een laesie op in de hersensfeer, zoals bij de afasie, dan komt er geen 'hiaat in het psychische', maar ontstaat er een nieuwe structuur in het bewustzijn welke leidt tot een hernieuwde aanpassing met de omgeving. Aangezien deze zich op een lager niveau afspeelt sprak Bouman in navolging van von Monakow over een *Abbau der Gesamtfunktion* (1925, p. 15).

Samenwerking met Grünbaum

Vanwege het grote belang van het psychologisch onderzoek was Bouman een voorstander van samenwerking met een psycholoog. Hij was inmiddels in aanraking gekomen met de psycholoog Anton Abraham Grünbaum (1885-1932). Deze had psychologie en filosofie gestudeerd bij Wundt en was in 1907 gepromoveerd bij Külpe. Om te ontkomen aan een dreigende internering (vanwege zijn Russische nationaliteit) vluchtte Grünbaum in 1914 naar Nederland. In 1916 werd hij aan de Gemeentelijke Universiteit toegelaten als privatdocent in de experimentele psychologie. Vier jaar later kwam hij in contact met Bouman, die hem in 1923 benoemde tot hoofd van het aan de Valeriuskliniek verbonden psychologisch laboratorium (Rutten 1974). Dit was het begin van een duurzame samenwerking. Grünbaum, die als eerste klinisch psycholoog in Nederland mag gelden, volgde in later jaren naar Utrecht waar hij in 1928 tot bijzonder hoogleraar in de ontwikkelingspsychologie werd aangesteld. Als vertegenwoordiger van de 'nieuwere psychologie' was Grünbaum voor Bouman de aangewezen persoon voor de door hem nagestreefde samenwerking. In de jaren twintig verscheen een aantal gezamenlijke publikaties van Bouman en Grünbaum, welke voornamelijk handelden over neuropsychologische stoornissen, zoals de afasie, de apraxie en de agrafie. In deze studies vormde de gedachte van de totaliteit het uitgangspunt. Een voorbeeld is de in 1925 gepubliceerde studie over de afasie. In deze studie bleek een patiënt met afasie sommige schijnbaar moeilijke opdrachten goed uit te voeren, terwijl schijnbaar gemakkelijke opdrachten slecht werden uitgevoerd. Zo bleek de patiënt bij rekenkundige opdrachten ingewikkelde berekeningen wel te kunnen maken, maar leverden eenvoudige sommetjes de grootste problemen op. Niet alleen bij het rekenen, maar ook op andere terreinen trad dezelfde storing op namelijk het opereren met scherp van elkaar gescheiden elementen. Daarbij leek het alsof de patiënt psychisch snel uitgeput raakte en als het ware bleef staan op een aanvankelijk juist bewandelde weg. Het gedrag van de patiënt kon volgens Bouman en Grünbaum beschouwd worden als een voorbeeld van *Abbau der Gesamtfunktion*; de patiënt bleek te zijn teruggevallen op een vroegere fase in zijn ontwikkeling waarbij hij nog

werkte vanuit het amorphe geheel en nog niet de juiste differentiaties kon maken van de delen in hun onderlinge verband.

Winkler in de contramine

Boumans interesse in een psychologische psychiatrie werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Een van zijn voornaamste opposenten was zijn collega in Utrecht Cornelis Winkler (1855-1941), de bekendste Nederlandse vertegenwoordiger van de anatomisch-fysiologische benadering. Winkler maakte er geen geheim van, dat hij van een psychologische psychiatrie niet veel verwachtte. Na werkzaamheden als lector en hoogleraar in Utrecht (1885-1896) en als hoogleraar te Amsterdam (1896-1915) was Winkler in 1915 in Utrecht weer aangesteld tot hoogleraar in de psychiatrie en neurologie, als opvolger van de vroegtijdig overleden Karl Heilbronner (1871-1914). Uit zijn memoires blijkt duidelijk zijn wetenschappelijk programma: 'Wat betreft de psychiatrie, hield ik mij evenals te Amsterdam zooveel mogelijk aan de leerstellingen van Wernicke, d.w.z. ik gaf college psychiatrie op biologischen grondslag. Maar de moeilijkheden die zich hierbij voordeden, werden steeds groter. Niet zozeer omdat de stof die men te doceren heeft veranderde, maar omdat er telkens nieuwe hypothesen opdoken en weder na eenigen tijd verdwenen. Meestal kon ik volstaan deze leeringen op mijn colleges te vermelden, spoedig hadden zij weder afgedaan. Niettemin achtte ik het mijn plicht strijd te voeren tegen de leerstellingen van Sigmund Freud en diens leerlingen' (1947, p.145). In 1917 had Winkler de psychoanalyse in uiterst scherpe bewoordingen veroordeeld: '...een korrel waarheid... verborgen in een berg zand... een sterk opgeblazen zeepbel, die in de zon heel mooi glinstert, maar waarvan, naar mijn mening niet meer zal overblijven dan een druppel water' (1917, p.269). Met de door Bouman omhelsde 'verstehende' psychiatrie had Winkler al even weinig op: 'Ook de gedachtengang van Jaspers, volgens welke begrijpelijke relaties tegenover causale relaties gesteld werden, bestreed ik. Al moest ik toegeven dat er geen mogelijkheid bestond om het psychologisch gebeuren bij den tegenwoordigen stand van den anatomischen grondslag geheel te verstaan, toch bleef ik aan mijn eens ingenomen standpunt getrouw en verzuimde nooit de studenten er op te wijzen, hoever men kon komen wanneer men aan de anatomisch-fysiologischen grondslag vasthield' (1947, p.147).

Toen Winkler in 1925 met emeritaat ging, wenste hij opgevolgd te worden door iemand die in zijn lijn verder zou werken. Ook de faculteit wenste de leerstoel voor de 'richting Winkler' te behouden. In haar benoemingsvoorstel aan het College van Curatoren schreef zij dat er in Nederland twee richtingen in de wetenschappelijke psychiatrie bestaan: 'De eene richting, die men wel bestempelt als de anatomisch-fysiologische, houdt met de experimenteele psychologische grond-

slagen en met de psychologische grondslagen der psychiatrie zooveel rekening als voor het onderwijs in de psychiatrie strikt noodzakelijk is, maar brengt den onderlingen samenhang van de psychiatrie met de geneeskunde sterk naar voren ... Tegenover de genoemde anatomisch-psychologische richting staat een andere richting, die wel de physiologische wordt genoemd, van welke in ons land de hoogleraren G. Jelgersma te Leiden, L. Bouman te Amsterdam en K.H. Bouman te Amsterdam als vertegenwoordigers mogen worden beschouwd. Voor hen is de psychiatrie niet te verstaan door de geneeskundige hulpwetenschappen; zij verdedigen in meerdere of mindere mate allen, dat het mogelijk zou zijn de psychiatrie wel alleen door de psychologie, met de filosofie als hulpwetenschap, te verstaan en dat de anatomie en pathologische anatomie van de hersenen daarbij van ondergeschikte betekenis zouden zijn. De navolgers van den hoogleraar Freud te Weenen, zooals de hoogleraar Jelgersma, bewegen zich het meest in die richting, maar ook de navolgers van Jaspers, zooals de hoogleraar L. Bouman te Amsterdam, nemen min of meer dit standpunt in. Zij noemen zich dikwijls fenomenologen en meenen, dat de verschijnselen door den patiënt doorleefd, als zij door normale personen kunnen worden nagevoeld, van grootere betekenis zouden zijn dan andere psychische symptomen. Deze uitsluitend psychologische richting kan tot eenzijdigheid leiden en de gevolgen daarvan zijn in psychiatrische wetenschappelijke kringen dan ook sterk aan het licht gekomen en bestreden. De Faculteit is nu van meening, dat het thans de voorkeur verdient bij de nieuwe bezetting van den leerstoel de richting, welke te Utrecht vooral sedert het bestaan der Psychiatrisch-neurologische kliniek met zoo uitnemend resultaat is gevolgd, voort te zetten'. (Archief College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht, nr. 617.) Als kandidaten droeg de faculteit voor: in de eerste plaats C.T. van Valkenburg, die in de traditie werkte van de Duitse neuroloog (en vriend van Winkler) C. von Monakow en in de tweede plaats H.W. Stenvers, Winklers hoofdassistent in de kliniek.

De ARP-minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen V.H. Rutgers, een geloofsgenoot van Bouman, dacht daar echter anders over. Hij vond het juist belangrijk, dat de psychiatrie de 'ziel' serieus begon te nemen. In zijn antwoord aan het College van Curatoren schrijft hij dan ook: '... het ligt in mijn voornemen ter benoeming tot hoogleraar ... aan Hare Majesteit de Koningin voor te dragen dr. L. Bouman ... ik ben van oordeel, dat nu de richting waarin prof. Winkler zijn onderwijs gaf, vele jaren haren invloed heeft kunnen doen gelden, er juist veel voor te zeggen is thans die psychologische richting, welke in dr. Bouman een uitnemend vertegenwoordiger vindt, een plaats te doen erlangen'. (Archief College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht, nr. 617.) Over deze benoeming schreef Winkler later: 'Voor mij was de benoeming van professor Bouman als mijn opvolger een teleurstelling. Hersenenatomisch was hij niet geschoold en ik

vreesde dus dat voor de Utrechtse Universiteit de neurologie niet meer op anatomische grondslag zou gedoecerd worden. Ook op psychiatrisch gebied liepen onze meeningen zeer uiteen' (1947, p.156).

Bouman: een 'psychologisch' psychiater?

Voor de voortzetting van het neurologisch onderzoek hoefde Winkler wat Bouman betreft niet te vrezen. Ondanks zijn oproep tot een psychologische psychiatrie bleef Bouman de neurologie (en daarbinnen de histopathologie) als zijn belangrijkste werkveld beschouwen. In zijn totale oeuvre vormen de beschouwingen over de psychologische psychiatrie een minderheid en ook zijn behandeling van patiënten behield een medisch-biologische inslag. Boumans was in hart en nieren een neuroloog die kritisch bleef tegen zijns inziens al te speculatieve benaderingen van geestesstoornissen. Hij leverde bij voorbeeld kritiek op de psychoanalytische benadering van de hysterie door Jelgersma en Bleuler die dit ziektebeeld wilden verklaren vanuit een splitsing van de persoonlijkheid. Ondanks alle lof voor hun scherpzinnigheid vond Bouman de benadering van beide auteurs maar weinig wetenschappelijk, in zoverre zij werkten met constructies buiten de empirie om: 'Hier wordt te weinig aandacht geschonken aan de onderzoeken van de laatste tijd juist op dit gebied, waarbij de erfelijkheidsverhoudingen, de lichaamsbouw en het voorkomen van gecombineerde psychosen in overweging genomen worden. Juist hier hebben we behoefte aan nauwkeurig klinisch, hereditair-biologisch, eventueel stofwisselingsonderzoek en mag ook het descriptief-fenomenologisch onderzoek niet ontbreken' (1927, p.5).

Niettemin kan Bouman beschouwd worden als de peetvader van de psychologische psychiatrie in Nederland. Door zijn collega's werd hij in ieder geval zo beschouwd. Onder de vleugels van Bouman heeft de nieuwe benadering zich kunnen ontwikkelen. Zo stimuleerde hij medewerkers en studenten zich met de nieuwe psychologie bezig te houden. Een voorbeeld is de psychiater H.C. Rümke (1893-1967), die in 1923 promoveerde op een fenomenologische studie over het geluksgevoel. Daarnaast is de door Bouman gecreëerde 'Valeriuskring' voor de introductie van een psychologische psychiatrie in Nederland van groot belang geweest (Rümke 1943). Deze kring bestond uit assistenten en medewerkers van de Valeriuskliniek en uit geïnteresseerden van buiten de kliniek. Op gezette tijden werden door de kring bijeenkomsten georganiseerd over onderwerpen uit de (psychologische) psychiatrie. Ook werden prominente sprekers uitgenodigd (zoals Goldstein en de fenomenoloog Scheler). Tot deze kring behoorden onder anderen de fysioloog en bioloog F.J.J. Buytendijk die later grote bekendheid zou verwerven met zijn fenomenologische psychologie, de psychoanalyticus J.H. van der Hoop en H.C. Rümke.

Mede dank zij de inspanningen van Bouman ontworstelde de psy-

chiatrie in Nederland zich aan de omklemming van de neurologie. Toen Bouman in 1936 overleed besloot de faculteit de leerstoel te splitsen en benoemde men een ordinarius voor de psychiatrie en een extra-ordinarius voor de neurologie. Zij volgde hiermee de universiteiten van Amsterdam en Leiden, waar deze scheiding al enige jaren eerder was voltrokken. Terwijl de neurologie W.G. Sillevius Smitt werd aangesteld, werd Rümke de nieuwe hoogleraar voor psychiatrie. Deze laatste was nog veel meer dan Bouman psychologisch georiënteerd en heeft zich nauwelijks met neurologie of anatomie beziggehouden.

Emancipatie van de psychiatrie

In haar boek *Freud in Nederland* (1983) spreekt I. Bulhof van een 'verandering van paradigma' in de Nederlandse psychiatrie na de eeuwwisseling, waarbij men voor de verklaring van geestesstoornissen in plaats van naar lichamelijke steeds meer naar psychische factoren ging zoeken. Deze paradigmawisseling wordt door Bulhof in eerste instantie toegeschreven aan de opkomst van de psychoanalyse. Deze visie is zeer problematisch. Allereerst is het maar de vraag of men in de toenmalige (en huidige) Nederlandse psychiatrie kan spreken van één paradigma. Het oude 'materialistische' onderzoek is in de psychiatrie gewoon voortgezet en de verschillende reacties daarop waren te heterogeen van karakter om te kunnen spreken van één gemeenschappelijke overtuiging en standaardaanpak van problemen (Abma & Ter Meulen 1984). In de tweede plaats had de psychoanalyse aan de universiteiten maar één vertegenwoordiger, namelijk G. Jelgersma (1859-1942) te Leiden. In de strijd om zijn opvolging hebben de analytici alle moeite gedaan deze leerstoel voor hun richting te behouden, maar tevergeefs (Brinkgreve 1984). In de academische psychiatrie bleef de psychoanalyse daarmee jarenlang verstoken van een vertegenwoordiger. Ten slotte hadden met name christelijke psychiaters (zowel protestantse als rooms-katholieke) grote moeite met de psychoanalyse. Therapeutische principes wilde men wel overnemen, maar het overige werd zij onverenigbaar geacht met de christelijke ethiek en beginselen. Ook L. Bouman is – in tegenstelling tot wat Bulhof wil doen geloven – nooit echt met de psychoanalyse meegegaan. Hij verweet Freud een 'mechanistisch-causale' denkwijze, waarin aan de autonomie en de centrale rol van de ziel geen recht werd gedaan. Volgens Bouman deed de 'verstehende' benadering van Jaspers beter recht aan de eigenaard van het psychische, en sloot zij daarom ook beter aan bij de christelijke mensbeschouwing. Hoewel de psychoanalyse zonder meer een belangrijke rol heeft gespeeld, is de emancipatie van de Nederlandse psychiatrie uit de neurologie toch voornamelijk verlopen via de 'verstehende' psychiatrie van Jaspers en aanverwante fenomenologische en psychologische stromingen, die ook voor de anderen in gelovig Nederland acceptabeler waren dan de atheïstische psychoanalyse.

Literatuur

- Abma, R., en R.H.J. ter Meulen (1984), Freudlezers in analyse. *Gedrag*, 12, 3, 30-42.
- Ach, N. (1905), *Über die Willenstätigkeit und das Denken*. Göttingen.
- Archief van het College van Curatoren van de Rijksuniversiteit Utrecht, nr. 617.
- Broca, P.P. (1861), Remarques sur le siège de la faculté du langage articulé, suivies d'une observation d'aphémie (perte de la parole). *Bulletins de la Société Anatomique*, 36, 330-357.
- Bouman, L. (1907), *De wetenschappelijke beoefening der psychiatrie*. Inaugurale rede Vrije Universiteit, Kok, Kampen.
- Bouman, L. (1910), Rede uitgesproken ter gelegenheid van de opening van de Psychiatrische en Neurologische kliniek, Valeriusplein, Amsterdam. *Jaarverslag van de Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken*, 27, 106-123.
- Bouman, L. (1912), De psychoanalyse van Freud. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 16, 346-363, 634-651.
- Bouman, L. (1916), *Psychische Aktiviteit*. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat der Vrije Universiteit. Van Rossen, Amsterdam.
- Bouman, L. (1918a), *De begrijpelijke relaties in de psychologie*. Kirchner, Amsterdam.
- Bouman, L. (1918b), De persoonlijkheid in de psychologie. *Orgaan van de Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland*, p. 55-65.
- Bouman, L. (1922), Het onbewuste. *Orgaan van de Christelijke Vereeniging van Natuur- en Geneeskundigen in Nederland*, p. 51-67.
- Bouman, L. (1924), *Psychiatrie en Neurologie*. Rede uitgesproken ter gelegenheid van den Dië Natalis der Vrije Universiteit. Bohn, Haarlem.
- Bouman, L. (1925), *De nieuwere opvattingen omtrent de functies in het zenuwstelsel*. Inaugurale rede Rijksuniversiteit Utrecht. Van Druten, Utrecht.
- Bouman, L. (1927), Bespreking van: G. Jelgersma, Leerboek der Psychiatrie, Derde vermeerdeerde en verbeterde druk. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 31, 223-230.
- Bouman, L., en A.A. Grünbaum (1925), Experimentell-psychologische Untersuchungen zur Aphasie und Paraphasie. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 96, 481-539.
- Bulhof, I. (1983), *Freud en Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën*. Ambo, Baarn.
- Goldstein, K. (1934), *Der Aufbau des Organismus. Einführung in die Biologie unter besonderer Berücksichtigung der Erfahrungen am kranken Menschen*. Martinus Nijhoff, Den Haag.
- Jaspers, K. (1913), *Allgemeine Psychopathologie*. Springer, Berlijn.
- Krafft-Ebing, R. von (1879), *Lehrbuch der Psychiatrie. Auf klinischer Grundlage für praktische Ärzte und studierende*. Enke, Stuttgart.
- Kraepelin, E. (1883), *Compendium der Psychiatrie*. Abel, Leipzig.
- Meulen, R.H.J. ter, en I. Widdershoven-Heerding (1985), Het fysiologisch ziektebegrip in de vroege Nederlandse psychiatrie. In: D. de Moulin (red.), *Kracht en Stof. De introductie van moderne natuurwetenschappelijke denkwijzen in de geneeskunde, zoals blijkt uit Nederlandse medische vakbladen*. Rodopi, Amsterdam, p. 110-120.

- Meynert, Th. (1884), *Psychiatrie. Klinik der Erkrankungen des Vorderhirns begründet auf dessen Bau, Leistungen und Ernährung*. Braumüller, Wien.
- Rümke, H.C. (1923), *Phaenomenologische en klinisch-psychiatrische studie over het geluksgevoel*. Eduard Ydo, Leiden.
- Rümke, H.C. (1943), L. Bouman. In: *Studies en Voordrachten over Psychiatrie*. Scheltema & Holkema, Amsterdam, p. 354-367.
- Rutten, J.W., *Archivbeitrag zur Geschichte der klinisch-experimentellen Psychologie*. Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Winkler, C. (1917), Het stelsel van prof. Sigmund Freud. *Geneeskundige Bladen*, 19, 8, p. 269-299.
- Winkler, C. (1947), *Herinneringen*. Van Loghum Slaterus, Arnhem.

Schrijvers, respectievelijk filosoof/psycholoog en psycholoog, zijn als wetenschappelijk medewerker verbonden aan respectievelijk de afdeling Cultuur- en Godsdienstpsychologie en de afdeling Wijsgerige Antropologie, adres: Psychologisch Laboratorium, Montessorilaan 3, 6525 CG Nijmegen.

Het artikel is geaccepteerd voor publicatie op 20-8-'87.